

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 9-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 12-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 15-noyabr 2026-yil

O‘ZBEK TILIDA YORDAMCHI SO‘ZLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH MAQSADIDA TAJRIBA-SINOV ISHLARINI OLIB BORISH

Rahimova Zulfiya Xashimjanovna
Andijon davlat pedagogika instituti, Ona tili kafedrasi o‘qituvchisi
Anorova Husnoraxon Sodiqjon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti, pedagogika fakulteti boshlang‘ich ta’lim talabasi

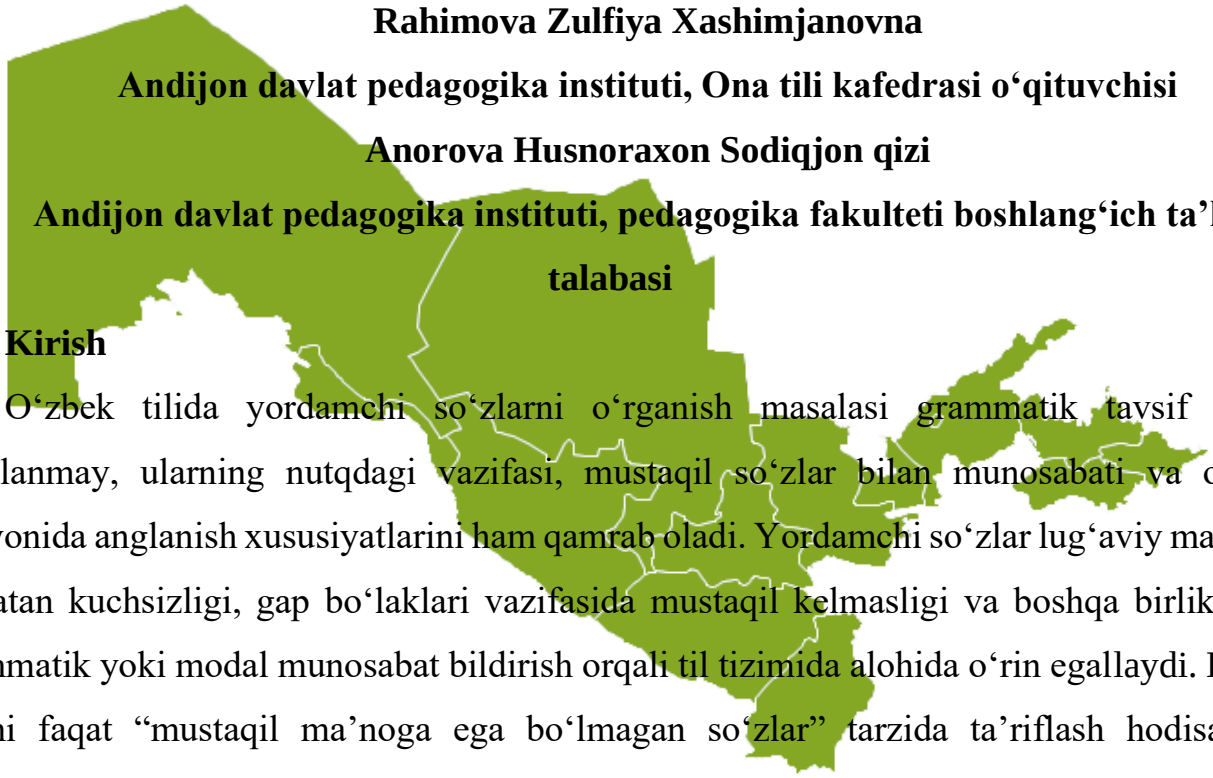

Kirish

O‘zbek tilida yordamchi so‘zlarni o‘rganish masalasi grammatik tavsif bilan cheklanmay, ularning nutqdagi vazifasi, mustaqil so‘zlar bilan munosabati va o‘quv jarayonida anglanish xususiyatlarini ham qamrab oladi. Yordamchi so‘zlar lug‘aviy ma’nosi nisbatan kuchsizligi, gap bo‘laklari vazifasida mustaqil kelmasligi va boshqa birliklarga grammatik yoki modal munosabat bildirish orqali til tizimida alohida o‘rin egallaydi. Biroq ularni faqat “mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlar” tarzida ta’riflash hodisaning mohiyatini to‘liq ochmaydi: ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalar nutq mazmunini tashkil etish, so‘zlar hamda gaplar o‘rtasidagi aloqani belgilash, fikrning ta’kid, chegaralash, gumon yoki so‘roq kabi ottenkalarini ifodalashda faol qatnashadi. Shu sababli yordamchi so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashda ularning shakliy belgilari bilan bir qatorda kontekstda yuzaga chiqadigan sintaktik va semantik vazifalarini ham tahlil qilish zarur.

Asosiy qism

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, yordamchi so‘zlarning grammatik tizimdagi chegaralarini belgilash va ularni boshqa til birliklaridan farqlash ehtiyojida namoyon bo‘ladi. Ayrim birliklar turli kontekstlarda turlicha vazifa bajarishi, ayrim yordamchi so‘zlarning esa mustaqil so‘zlar bilan shakliy yoki ma’noviy yaqinligi tasniflashni

murakkablashtiradi. Masalan, ko‘makchi ot yoki olmosh bilan birikib, ular anglatgan predmetning boshqa predmetga munosabatini ifodalaydi; bog‘lovchi uyushiq bo‘laklar yoki qo‘shma gap qismlarini o‘zaro bog‘laydi; yuklama esa gapning muayyan bo‘lagini yoki butun mazmunini ta’kidlaydi, chegaralaydi yoxud so‘roq tusini kuchaytiradi. Bu vazifalar bir-biridan farqlansa-da, ularning barchasi mustaqil so‘zlar o‘rtasidagi munosabatni shakllantirish va nutqiy mazmunni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Demak, yordamchi so‘zlarni alohida-alohida yodlashdan ko‘ra, ularning grammatik munosabat yaratish mexanizmini anglash muhimdir.

Tadqiqot muammosi yordamchi so‘zlarning nazariy tasnifi bilan ularni amaliy tahlil qilish ko‘nikmalari o‘rtasidagi uzviylikni belgilashdan iborat. O‘quvchi yoki til o‘rganuvchi birlikning nomini bilishi mumkin, biroq uning gapdagi vazifasini, qaysi birlikka bog‘lanishini va mazmunga qanday qo‘shimcha ma’no kiritishini izchil tushuntira olmasligi ehtimoli mavjud. Bunday holatda grammatik bilim terminlarni tanish darajasida qolib, matnni tahlil qilish va fikrni aniq ifodalashga yetarlicha ko‘chmaydi. Shuning uchun tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda yordamchi so‘zlarni ta’riflashni tekshirish bilangina cheklanmasdan, ularni kontekstda aniqlash, vazifasiga ko‘ra guruhlash, ma’no nozikliklarini qiyoslash va nutqiy vaziyatga mos qo‘llash imkoniyatlarini ham nazarda tutish lozim. Muammoning bunday qo‘yilishi grammatik bilimning amaliy nutqiy kompetensiya bilan aloqasini o‘rganishga yo‘l ochadi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi yordamchi so‘zlarning o‘ziga xos grammatik va nutqiy xususiyatlarini tajriba-sinov ishlari orqali o‘rganish, ularni o‘zlashtirish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlash hamda samarali tahlil yondashuvlarini belgilashdan iborat. Bu maqsad yordamchi so‘zlarning ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama sifatidagi vazifalarini farqlash, ularning mustaqil so‘zlar bilan sintaktik munosabatini ochish va kontekstga bog‘liq ma’no imkoniyatlarini izohlashni qamrab oladi. Tajriba-sinovning mazmuni oldindan natija belgilashga emas, balki o‘rganish jarayonini kuzatish, topshiriqlar orqali bilim va ko‘nikmalarning namoyon bo‘lishini tahlil qilish hamda aniqlangan ehtiyojlarga mos metodik yechimlarni asoslashga yo‘naltiriladi. Shu tariqa tadqiqot

yordamchi so‘zlar haqidagi nazariy qarashlarni ta’lim amaliyotidagi tahlil faoliyati bilan bog‘lashni ko‘zlaydi.

Maqsadga erishish uchun yordamchi so‘zlarning grammatik tavsifida qo‘llanadigan mezonlarni aniqlashtirish, ularning gap va matn tarkibidagi vazifalarini kuzatish, o‘quv topshiriqlarida mazkur birliklar qanday talqin qilinishini tahlil etish zarur. Bunda shakl, sintaktik o‘rin, bog‘lanish xususiyati va kontekstual ma’no o‘zaro aloqador mezonlar sifatida qaraladi. Masalan, bir birlikning yordamchi so‘z sifatidagi maqomi faqat tashqi shakliga qarab emas, balki boshqa so‘zga munosabat bildirish-bildirmasligi, gapda mustaqil bo‘lak bo‘lib kelish-kelmasligi va mazmunni qanday o‘zgartirishi asosida baholanadi. Bunday yondashuv tasnifni mexanik yodlashdan farqlab, grammatik hodisani dalil va kontekst asosida anglashga xizmat qiladi. Tajriba-sinov jarayonida topshiriqlarning mazmuni ham shu mezonlarni tekshirishga mos bo‘lishi, ya’ni o‘quvchidan birlikni topish bilan birga uning vazifasini izohlash talab etilishi ko‘zda tutiladi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati yordamchi so‘zlarni o‘qitishda shakl va vazifa munosabatini markazga qo‘yadigan yondashuvni asoslash bilan belgilanadi. Bunday yondashuv grammatik birliklarni alohida ro‘yxat sifatida emas, balki nutqning mazmuniy va sintaktik tashkil topishida ishtirok etuvchi vositalar sifatida o‘rganishga imkon beradi. Natijada yordamchi so‘zlarning tasnifi, kontekstual talqini va amaliy qo‘llanishi o‘rtasidagi bog‘lanishni izchil ko‘rsatish, shuningdek, tajriba-sinov materiallarini o‘quvchilarning tahliliy fikrlashini rivojlantirishga yo‘naltirish mumkin bo‘ladi. Mazkur muammoni shu tarzda qo‘yish o‘zbek tili grammatikasini o‘rganishda nazariy bilimni matnni anglash va nutq tuzish ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashtirish zaruratini asoslaydi.

Yordamchi so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan tajriba-sinov ishlari til hodisasini shunchaki ta’riflash bilan cheklanmay, uning matndagi vazifasi, mustaqil so‘zlar bilan munosabati va nutq mazmunini shakllantirishdagi ishtirokini aniqlashga yo‘naltiriladi. Metodik yondashuvning asosiy tamoyili yordamchi so‘zlarni alohida, kontekstdan uzilgan birliklar sifatida emas, balki sintaktik qurilma va kommunikativ vaziyat tarkibida tahlil qilishdan iborat. Chunki ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalarning grammatik ma’nosi ko‘pincha ular bog‘langan birliklar, gapdagi o‘rni,

ohang hamda matnning umumiy mazmuni bilan birgalikda namoyon bo‘ladi. Shu sababli tajriba topshiriqlari shaklni tanish, vazifani izohlash, kontekstda qo‘llash va nutqiy ta’sirni qiyoslash bosqichlarini o‘zaro bog‘liq holda qamrab olishi lozim.

Tajriba-sinovning mazmuniy asosini yordamchi so‘zlarning leksik ma’nosi nisbatan kuchsiz bo‘lsa-da, grammatik munosabat va modal ma’nolarni ifodalashdagi faol ishtiroki tashkil etadi. Ko‘makchilar ot yoki otlashgan birliklarning boshqa so‘zlarga munosabatini belgilaydi; bog‘lovchilar uyushiq bo‘laklar va qo‘shma gap qismlari orasidagi aloqani yuzaga chiqaradi; yuklamalar esa gapga ta’kid, so‘roq, chegaralash, gumon yoki kuchaytirish kabi qo‘shimcha ma’no bo‘yoqlarini kiritadi. O‘quvchi bu farqlarni o‘zlashtirganini aniqlash uchun faqat so‘z turkumini nomlash talab qilinmaydi: u birlikning qaysi komponentga taalluqli ekanini, qanday munosabatni ifodalashini va olib tashlanganda yoki boshqa birlik bilan almashtirilganda mazmun qanday o‘zgarishini asoslay olishi kerak. Demak, baholash mezoni terminni yoddan aytish emas, grammatik vazifani dalil bilan sharhlashdir.

Metodik jarayonni tashkil etishda avval diagnostik topshiriqlar orqali mavjud bilim va tahlil ko‘nikmalari aniqlanadi. Bunda o‘quvchilarga turli tuzilishdagi gaplar va qisqa matnlar berilib, yordamchi so‘zlarni topish, ularni vazifasiga ko‘ra guruhlash hamda tanlovini izohlash so‘raladi. Masalan, “U do‘sti bilan kutubxonaga bordi” gapida “bilan”ning birgalik munosabatini ifodalovchi ko‘makchi ekanini aniqlash bilan birga, uning “do‘sti” so‘ziga bog‘lanishi ko‘rsatiladi. “Kitob va daftar stol ustida turibdi” gapida “va” uyushiq bo‘laklarni bog‘layotgani, “Sen ham borasanmi?” gapida esa “ham” ta’kid ma’nosini, “-mi” so‘roq ma’nosini yuzaga chiqarayotgani tahlil qilinadi. Bunday misollar bir xil shakldagi birliklarni mexanik yodlashdan ko‘ra, ularning gap tarkibidagi munosabatini kuzatishga imkon beradi.

Diagnostik bosqichda topshiriqlar murakkabligi izchil oshiriladi. Dastlab yordamchi so‘zning shakliy ko‘rinishi va turkumi aniqlansa, keyingi vazifalarda uning sintaktik bog‘lanishi, ma’no nozikligi va matn yaxlitligiga qo‘shgan hissasi tekshiriladi. O‘quvchiga bir xil yordamchi so‘z qatnashgan bir necha gapni qiyoslatish, so‘ngra yordamchi birlikni tushirib qoldirib, hosil bo‘lgan variantlarni mazmun va grammatik jihatdan baholatish

mumkin. Bunda “U akasi bilan keldi” va “U akasi keldi” shakllari qiyosi “bilan”ning olib tashlanishi gapdagi munosabatni o‘zgartirishini ko‘rsatadi. Biroq bunday almashtirish mashqlarida faqat grammatik to‘g‘rilik emas, ma’no farqi ham muhokama qilinishi zarur. Aks holda o‘quvchi yordamchi so‘zlarni gapdan olib tashlash mumkin bo‘lgan ortiqcha unsurlar deb noto‘g‘ri tushunishi ehtimoli mavjud.

Asosiy tajriba mashg‘ulotlarida kuzatish, qiyosiy tahlil, kontekstni o‘zgartirish va mustaqil nutq tuzish usullari uyg‘unlashtiriladi. Kuzatish topshirig‘ida o‘quvchilar badiiy yoki axborot matnidan yordamchi so‘zlarni ajratib, ularning qaysi so‘zlar yoki gap qismlari bilan aloqaga kirishganini belgilaydi. Qiyosiy tahlilda esa “uchun”, “kabi”, “sari” singari ko‘makchilar qatnashgan birikmalar mazmuni solishtirilib, munosabatning yo‘nalishi va turi izohlanadi. Bog‘lovchilarni o‘rganishda “ammo”, “chunki”, “yoki” kabi birliklarning gap qismlari orasidagi zidlik, sabab yoki tanlash munosabatini qanday yuzaga chiqarishi aniqlanadi. Yuklamalar bo‘yicha esa “Sen kelasan” va “Sen ham kelasan” shakllari qiyoslanib, ikkinchi gapda qo‘shimcha ta’kid ma’nosi paydo bo‘lishi muhokama qilinadi. Misollar o‘quvchilarning yoshiga va o‘rganilayotgan grammatik mavzuga mos tanlanib, sun’iy va mazmunan noaniq kontekstlardan qochiladi.

Xulosa

Tajriba topshiriqlarining muhim qismi yordamchi so‘zlarning shakldosh yoki vazifadosh qo‘llanishini farqlashga bag‘ishlanadi. Ayrim birliklar turli kontekstlarda boshqa grammatik vazifada kelishi mumkinligi sababli, ularni faqat tashqi shakliga qarab tasniflash yetarli emas. Shu bois o‘quvchidan birlikning qaysi so‘zga bog‘langani, gapda qanday munosabatni ifodalagani va mustaqil sintaktik bo‘lak bo‘la olishi yoki olmasligini tekshirish talab etiladi. Masalan, “bilan” qatnashgan birikmalarda uning ko‘makchi vazifasi kontekst asosida aniqlanadi; “ham”ning esa gapdagi ta’kid doirasi qaysi birlikka tegishli ekani alohida ko‘rsatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Haspelmath M. The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax // Folia Linguistica. — 2011. — T. 45, № 1. — DOI: 10.1515/flin.2011.002.

2. Haspelmath M. Understanding Morphology. — 2013.

3. Huddleston R. The Cambridge Grammar of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

4. Milliy kutubxona elektron katalogi. — URL: https://natlib.uz

5. Ilmiy muassasalar va tadqiqotlar. — URL: https://academy.uz

